

S.M.Qənizadənin maarifçi konsepsiyası və islam dünyagörüşü

Təyyar SALAMOĞLU,
ADPU-nun professoru

II HİSSƏ

“Allah xofu” hekayəsi. Tərcümə və təbdilləri

I yazı

“Allah xofu” hekayəsinin poetikası

“Allah xofu” hekayəsi tədqiqatlar da S.M.Qənizadə nəsrində “təzə mərhələ” hesab edilir. Professor X.Məmmədov bu hekayə ilə müəllifin yaradıcılığının “mövzu dairəsinin genişlənməsi”ni, “ideyaca daha da zənginləşməsi”ni, “sosial-etik məzmunun qüvvətlənməsi”ni, “aşağı təbəqələrin, kiçik adamların dünyası”nın təhlil predmetinə çevrilməsini əsərin yazıldığı zamanın ictimai-siyasi proseslərinin, xüsusən birinci rus inqilabının sənətkarın dünyagörüşünə təsiri ilə izah edir. Tədqiqatçı S.M.Qənizadə yaradıcılığında “ziyalı mühiti”ndən “fəhlə həyatı və sadə peşə sahibləri”nin ağır məişətinin təsvirinə keçidin bilavasitə bu proseslərlə bağlılığını vurğulayır.

“Allah xofu” hekayəsi sənətkarlıq baxımından da müəllifin yaradıcılığında irəliyə doğru addım kimi qiymətləndirilir, bədii-publisistik üslubdan bədii üsluba keçidin nümunəsi kimi dəyərləndirilir: “Ədibin 90-cı illərdə qələmə aldığı nəsr əsərlərində müşahidə olunan bir sıra xüsusiyyətlər - bədiiyin elmi-publisistik üslubla birləşməsi, hadisələrin açıq tendensiyalı təsviri, publisistik mühakimələrin üstünlük təşkil etməsi, təsvir olunan əhvalatlara yazıçı müdaxiləsi burada xeyli zəifləmiş, təsvirdə obrazlıq, bədii emosionallıq aparıcı yer tutmuşdur” (s.193).

Bütün bunlarla bərabər, S.M.Qənizadənin fəhlə həyatının ağır və məşəqqətli tərəflərini bədii təhlil predmetinə çevirməsi tədqiqatçıları razı salsada, bütövlükdə mövzunun həllinə tənqidi yanaşılır.

Ədəbiyyatşünaslıq gəmi şirkətində fəhlə kimi çalışan Məşədi Əsgərin iş prosesində yığılıb qolunu sındırması, onun bu vəziyyətdə işləmək üçün yararlı olmadığını görəndə şirkət sahibinin onu işdən azad etməsi motivlərini aşağı-yuxarı təbəqə münasibətlərindəki ziddiyyətləri açmaq, bir fəhlənin öz hüququ uğrunda mübarizə aparması üçün uyğun şərait kimi qiymətləndirilir, mövzuya verilən bədii həlldə isə bunu görmür.

Məşədi Əsgər obrazına verilən aşağıdakı qiymət məsələyə məhz bu cür

ədəbiyyatşünaslıq baxışının nəticəsidir: “Ədib hekayənin ilk səhifələrində fəhlələrin dözülməz iş şəraitini və ağır həyat tərzini təsvir edir. Lakin onun fəhlə surəti (Məşədi Əsgər) çox passiv və müti, mübarizə etmək əzmindən məhrum bir adamdır. Dünyaya səsalan 1905-ci il hadisələri bu fəhlənin həyatında, şüurunda heç bir əhəmiyyətli iz buraxmamışdır. Məşədi Əsgər məzlum olduğu qədər də avamdır, din və şəriət ehkamlarının qolu bağlı əsəridir” (Mir Cəlal, F.Hüseynov.s.293). Əslində bu və bu tipli mühakimələr maarifçi realist metodla yazılmış əsərə sosialist realizmi prizmasından yanaşmanın nəticəsidir. Elə buna görə də Hacı Ağarəsul ilə Məşədi Əsgər arasındakı ziddiyyətlərə verilən bədii həlldə müəllif dünyagörüşünün ifadəsi “XIX əsrin çağırılmış bayatıları” kimi (A.Zamanov.s.143) dəyərləndirilir.

Həqiqət naminə deyər ki, ədəbiyyatşünaslığımızda “Allah xofu” hekayəsini maarifçi realizmin estetik prinsiplərinə uyğun təhlil təcrübəsi də vardır. Bu mənada prof. X.Məmmədovun hekayənin mövzu, ideya və qəhrəmanlarına yanaşmaları sələflərinin kindən xeyli fərqlənir.

Məsələn, prof. X.Məmmədov çox düzgün fərqləndirir ki, “fəhlə həyatının təsviri maarifçi yazıçıya burjuamülkədar quruluşunun sosial-iqtisadi məsələlərinin təhlili üçün yox, onun etik-əxlaqi problemlərinin müzakirəsindən ötrü lazım olmuşdu” (s.185).

Tədqiqatçı süjetin inkişafını iki hissəyə ayırır. Birinci hissəyə gəmidə fəhlə işləyən Məşədi Əsgərin qolunun sınıması ilə bağlı, ikinci hissəyə isə əcnəbi müsafirin çamadanının qaçırılması ilə əlaqəli hadisələri aid edir. Tədqiqatçının mövqeyində süjetin birinci və ikinci hissələrini müstəqil mövzu xətləri kimi ayırmaq meyli də var. Bu ayrımalarda müəyyən həqiqət var. Çünki birinci hissədə mövzuda fəhlə həyatının acı mənzərələrinin təsviri öndədir. Məhz birinci hissənin materiallarından çıxış “Allah xofu”nu fəhlə mövzusunda yazılmış əsər kimi dəyərləndirməyə əsas vermişdir. İkinci hissədə isə oğurluq etmiş şəxsin taleyi bədii təsvirin mərkəzində dayanır. Bu hissədə mövzunun inkişaf tendensiyası elədir ki, burada Məşədi Əsgərin hansı peşə sahibi olması prinsiplial əhəmiyyət daşımır. On plana keçən oğurluq hadisəsi “moralist ədibin əxlaqi-didaktik görüşləri”nin ifadə vasitəsinə çevrilir. Oğurluq etmiş şəxsin taleyi məsələsinin bədii təsvirin mərkəzinə keçməsi müəllif dünyagörüşü ilə birbaşa bağlı məsələdir. Müəllif cəmiyyət insanının tərbiyələnməsi, mənəviyyatının formalaşması məsələsini qoyur, bu mənəviyyatın formalaşmasında islam əxlaqının rolunu önə çəkir. Dini əxlaqın cəmiyyətin formalaşmasındakı roluna inamını ifadə edir.

S.M.Qənizadə qəhrəmanını onun həyatının ən təlatümlü anlarından bədii təsvirin mərkəzinə çəkir. Qolunun sınıması ilə işini itirməsi qəhrəmanı çox ağır sınaq qarşısında qoyur. Başına gələn fəlakətlə bağlı Məşədi Əsgər iyirmi səkkiz il aramsız çalışdığı gəmi şirkətinin sahibindən kömək diləyirsə də, Hacı Ağarəsul ona çox sərt üz göstərir, bir neçə həftə işləyə bilməyəcəyini eşitdikdə isə son haqq-hesabını verib onu işdən azad edir. “Oturanda iki adamın xörəyni yeyib, qalxanda üçünün işini görməyə mahir” olan, “iyirmi səkkiz ilin ərzində bir-cə gün olsa da, qulluqdan qalmayan” Məşədi Əsgərə gəmi sahibinin tam laqeyd

münasibəti, baş vermiş faciəli hadisədə ancaq öz şirkətinin marağından çıxış etməsi, bunu həm açıq, həm də kobud şəkildə bürüzə verməsi, Məşədi Əsgərə onun mənəviyyatını təhqir edən sözlərlə müraciəti müəllif təhkiyəsinə qəzəb tonu verir. O, Məşədi Əsgərin haqqının tapdanmasına acıdığına, bu halın onu ağrıtdığını spesifik ifadə və təsvirlərlə açıq tendensiyalı şəkildə əks etdirir: “Qolu sınımış muzdur qanadı sınımış qağayı kimi quru taxt üstündə süst düşüb qalmışdır”. Müəllif təhkiyəsində ardıcıl şəkildə işlənən “yazıq muzdur”, “biçarə Məşədi Əsgər” tipli ifadələr də qəhrəmana birmənalı rəğbətini ifadəsi kimi meydana çıxır. Bunun əksinə, qolu sınımış muzduru heç bir vicdan əzabı çəkmədən işdən azad edən gəmi sahibinin “üç abbası bir şahı iki qəpik artıq verdiyini həmin sınıq-qol muzduru gözüne dirəməsi” insafsızlıq və zalımlığın son həddi kimi mənalanır.

S.M.Qənizadə Hacı Ağarəsulun Məşədi Əsgərlə rəftarını zalım-məzlum kontekstində təhlil predmetinə

çevirir.

Ədəbiyyatşünaslıq müəllifin “sahibkarla ixtilafı sona qədər əsərin əsas təsvir obyektinə çevirməməsi”ni, “fəhlənin (Məşədi Əsgərin - T.S.) siyasi şüurunun oyanması”ni göstərməməsini “Allah xofu” hekayəsinin zəif cəhəti hesab edir. Halbuki, Hacı Ağarəsulla Məşədi Əsgəri sinfi ziddiyyətlər kontekstində təsvir etmək müəllif dünyagörüşü üçün xarakterik cəhət deyil.

Çünki müəllif kapitalistlə fəhlə arasındakı münasibətlərə antoqonist ziddiyyətlər prizmasından yanaşmır, onları düşmən siniflər kimi üz-üzə qoymaq tendensiyasını qəbul etmir. Müəllifə görə, Hacı Ağarəsul da, Məşədi Əsgər də müsəlman ümmətidir, eyni dinin daşıyıcıları, eyni millətin nümayəndələridir.

S.M.Qənizadənin Hacı Ağarəsuldan narazılığı öz müsəlman ümməti ilə insan kimi, başqa sözlə, mənsub olduğu dinin, şəriətin tələbləri əsasında rəftar etməməsindən irəli gəlir. Hacı Ağarəsulun nümayiş etdirdiyi zalımlığın səbəbini müəllif onun cəhalətində axtarır. Sədrəddin bəyin dilindən səslənən aşağıdakı sözlər də müəllifin məhz bu qənaətdə olduğunu sübut edir: “Dünya dolanacağına sadir olan xatalı işlərin səbəbi hamısı cəhalətdir”. S.M.Qənizadə kapitalistlə fəhlə arasındakı konfliktin həllini məsələyə marksist baxışda təbliğ olunduğu kimi, fəhlənin sinfi şüurunun oyanması və kapitalistə qarşı mübarizə meydanına atılmasında görmür. Əksinə, müəllif dünyagörüşündə Hacı Ağarəsulla Məşədi Əsgərin münasibətinin ümmətçilik, yəni eyni dinin daşıyıcılarının birinə qayğılı münasibəti və milli bir-

lik prizmasından həlli məsələsi ortalağa atılır. Bu, əlbəttə, məsələyə maarifçi baxışdır, lakin ədəbiyyatşünaslığın iddia etdiyi kimi, heç də “maarifçi illüziyaların təzahürü” (X.Məmmədov.s.185) deyil. Çünki bu maarifçi ideyanın əsasında mütərəqqi ictimai fikir dayanır. Bu ideya müsəlman ümmətini və millətini birliyə çağırır, tərəqqinin əsasını da bu birlikdə görür.

S.M.Qənizadə bu birliyin reallığa çevriləcəyinə inanır. Onun bu inamı Sədrəddin bəyin düşüncələrində əksini tapır: “Şəkk yoxdur ki, zəmanə öz gücünü göstərəcək, aciz məzlumları zorlu zalımların təsəllütündən qurtaracaqdır. Onda ürf işığında hər kəs pak ilə napak fərqi görüb, əlbəttə ki, murdar cəmdək üstünə qədəm qoymayacaqdır”.

Sədrəddin bəyin düşüncələrində biz Hacı Ağarəsulun Məşədi Əsgərə qeyri-insani münasibətinin səbəblərini də öyrənirik. Sədrəddin bəy cəmiyyətdəki bütün naqisliklərin səbəbini maarifsizlikdə görür: “Amma çifayda! Elm və şəriət hala o dərəcədə intişar tapmayıbdır ki, hamı insanlar insanlıq şərifin anlayıb, vicdan ismətin saxlaya bilsinlər”. Bu mülahizələrin həqiqi yozumu odur ki, Hacı Ağarəsul elmdən və şəriətdən xəbərdar olsaydı, onun ictimai şüuru oyanar, o ümmətçilik və millətçilik, eyni zamanda, insanlıq haqqında biliklərə sahibləndir. Həmin biliklər onu öz soydaşına və din-daşına qarşı Allah rızasından kənar hərəkət etməyə imkan verməzdi. “Elm və şəriətin”in “intişar tapmaması”ndan şikayətləndə Sədrəddin bəy nəzərdə tutur ki, məsələn, Hacı Ağarəsul Məhəmməd Peyğəmbərin (S) bu hədisindən heç şübhəsiz ki, xəbərsizdir: “Allahdan başqa köməyi olmayan insana zülm edən şəxsə Allahın qəzəbi çox ağır olur”.

Sədrəddin bəyin məntiqdən çıxış etsək, deyər bilərik ki, Hacı Ağarəsulun zalımlığı onun kapitalist sinfinə mənsubluğundan yox, bir insan, vətəndaş kimi cəhalətindən irəli gəlir. Əgər Hacı Ağarəsul dərk etsəydi ki, “hər kəs öz əməlinin girovudur”, heç şübhəsiz ki, Məşədi Əsgərlə insan kimi rəftar edərdi, onun qayğısına qalardı.

Birinci hissədə fəhlə həyatının təsviri, ikinci hissədə oğurluq edən adamın əhvalatı... İlk baxışda elə təəssürat yaranır ki, əsərin kompozisiya sisteminə bir-biri ilə o qədərdə əlaqələnməyən, bir-birini tamamlamayan hadisələr yer alır. Fikrimizcə, ədəbiyyatşünaslıqda bu iki əhvalatın “eyni süjet xətti daxilində iki mövzu” kimi dəyərləndirilməsində (X.Məmmədov.s.186) buna işarə vardır.

Doğrudur, ədəbiyyatşünaslıqda o da vurğulanır ki, “bu iki mövzu ustalıqla biri-digəri ilə əlaqələndirilmişdir” (X.Məmmədov.s.186). Bu “əlaqələndirməyə” ədəbiyyatşünaslıq daha çox ideoloji mövqedən yozum verir: Ağır iş şəraitində çalışan fəhlənin qolunun sınıması və işdən qovulması ailəsinin ac qalması təhlükəsi müqabilində onu oğurluğa vadar edir. Bu məntiqdən çıxır və belə bir qənaətə gəlir ki, “burjuakapitalist cəmiyyətinin sərvət uğrunda mübarizədə eybəcər olmuş əxlaq normaları namuslu fəhləni cinayətə çevirmək üçün şərait yaradır” (X.Məmmədov.s.188). Bu və bu tipli mülahizələrdə məsələyə aşağı-yuxarı təbəqə münasibətləri prizmasından, sinfi kontekstdən dəyər verilir.

(Davamı 7-ci səhifədə)

(Əvvəli 5-ci səhifədə)

Bu baxış sistemində Hacı Ağarəsul cəmiyyətin bütöv bir təbəqəsini - kapitalist təbəqəni metaforalaşdırır və "eybəcərləmiş əxlaq" bu təbəqə üçün bütövlükdə "norma" hesab edilir. Bu qiymətləndirmədə nə kapitalist, nə də fəhlə təbəqəsini fərdiləmiş xarakter müstəvisində dəyərləndirmək amili yoxdur. Məşədi Əsgərin oğurluq etməsinin- həyatında yol verdiyi ən qəbahətli əməlin bütün məsuliyyəti onun üzərindən götürülür. Bütün günahlar "eybəcərləmiş əxlaq normaları"nın sahibi burjuva-kapitalist cəmiyyətinin üzərinə atılır. Əslində müəllif hadisələrin cərəyanına bu prizmadan yanaşır. Hadisələrin cərəyanını müəllifin total kontekstdə dəyərləndirmək fikri yoxdur. Kapitalistdirsə hər cür tənqiddən hədəfi olmalıdır, fəhlədirsə, mütləq müdafiə olunmalıdır - tendensiyası müəllif dünyagörüşünə tamamilə yaddır.

Deyilə bilər ki, axı Hacı Ağarəsul əsərdə, doğrudan da, kəskin tənqiddən hədəfidir. Müəllifin onun əməllərinə tənqidi baxışı haqqında artıq danışmışıq. Bəli, əsərdə Hacı Ağarəsula müəllifin tənqidi, hətta kəskin tənqidi münasibəti əks olunub, ancaq "burjuva-kapitalist cəmiyyətinin sərvət uğrunda mübarizədə eybəcərləmiş əxlaq normaları"nın ümumiləşdirilmiş təəcəssümü kimi yox. Hacı Ağarəsul fərdi xarakterdir. Öz fərdi xarakteri ilə burjuva cəmiyyətində bu cür insanların olmasını təsdiq edir, lakin müəllif onun üzərinə bütövlükdə bu təbəqəni təmsil etmək missiyası yükləmir. S.M.Qənizadə "Allah xofu"nda qoyulan bütün məsələlərə, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Qurani-Kərimdə özünə yer almış "hər kəs öz əməlinin girovudur! (Hərə öz əməlinin əvəzini alacaqdır!)" ayəsində ifadə olunan məntiqlə yanaşır, hər bir qəhrəmanın əməlini də məhz bu prizmadan dəyərləndirir.

Elmi təhlillərdə oğurluq etmiş insan kimi çox vaxt Məşədi Əsgər obrazının üzərində dayanılır. Əslində əsərdə "oğurluq etmiş insan"ların bütöv bir silsiləsindən söhbət gedir. Həm də oğurluq etmiş bu şəxslər tək-cə ikinci hissənin iştirakçısı deyillər. Doğrudur, müəllif bu tipli şəxslər barədə "söhbət" in ağırlıq mərkəzini daha çox ikinci hissənin üzərinə salır. Xüsusən Məşədi Əsgərin və oğurluq etmiş əcnəbinin obrazları təfərrüatlı təhlilin predmeti olur. Lakin dərindən diqqət yetirilsə və oğurluq anlayışı öz dar mənasında yox, bir qədər geniş məzmununda dərk edilsə, ikinci hissədə bu əməllə məşğul olanların bütöv bir silsiləsindən söhbət getdiyini müşahidə etmək mümkündür.

Əsərdə öz soydaşlarından "təməh atəşi ilə gözlərini işıldadıb pul tələb edən" din xadimlərinin - mərsəyəxanların, mollaların, axundların bütöv bir silsiləsindən söhbət gedir. Eyni zamanda, pristav Məmməd Qulu bəyin və digərlərinin simasında zalım, tamahkar, rüşvətxor divan adamları haqqında obyektiv təsəvvür yaradılır. Şvetsar (qarıçı) Ambarsum kirvədən tutmuş müxtəlif vəzifə daşıyan din xadimləri, divan adamları zalımlar, mahiyyətcə isə oğrular qismində estetik təhlilin predmetinə çevrilir.

Məşədi Əsgərin dilindən səslənən aşağıdakı sözlərə diqqət yetirək: "Ömrüm olanı mən oğurluq eləməmişdim, bir kəsin bir qəpiyinə göz dikməmişdim". Dərindən diqqət edilsə, görmək olar ki, müəllif oğurluq etməklə başqasının qəpiyinə göz dikməyi eyniləşdirir, onların da əməllərinin oğurluq olduğuna diqqət çəkir, sosial bəlalər sırasında təqdim edir.

Bu sosial bəlanın cəmiyyətdə geniş intişar tapmasının səbəbini müəllif, ilk növbədə, ruhani təbəqənin öz din borcunu, mahiyyətcə isə vətəndaşlıq vəzifəsini yerinə yetirməməsində görür. Şübhəsiz ki, müəllif bütün ruhani təbəqəsini ittiham etmək düşüncəsindən uzaqdır. Lakin belə bir qəti qənaətdədir ki, ruhani təbəqə cəmiyyətin bəsirət gözünü açmalı, onu Qurani-Kərimdə, Məhəmməd Peyğəmbərin (S) hədislərində, şəriət hökmlərində yer alan fikirlərə uyğun tərbiyə etməlidir. Müəllif, xüsusən Sədrəddin bəyin vasitəsilə cəmiyyətin irəliyə doğru hərəkətində elm və şəriətin roluna inam ifadə edir. Şübhəsiz ki, elm və şəriətin birlikdə vurğulanması, cəmiyyətin inkişafında onların roluna bir yerdə yer ayrılması məsələyə müasir baxışdır. Bu baxış sistemində dünyəvi və dini elmlərə eyni dərəcədə yer ayrılır. Lakin S.M.Qənizadə bu qənaətdədir ki, din xadimləri nəinki dünyəvi elmlərin, heç dini elmlərin də milli tərəqqidəki rolunu cəmiyyətə çatdırmaq fikrinə köklən-

mir, daha çox moizələrini şəxsi mənafe prizmasında tabe tuturlar. Müəllif Məşədi Əsgərin daxili düşüncələri vasitəsi ilə cəmiyyətin milli tərəqqi, inkişaf hazırlanmasında ruhani təbəqəninüzərinə düşən funksiyasını önə çəkir, həm də onların şüurlu surətdə bu funksiyadan yayınmalarına tənqidi münasibət göstərir. "Burada Məşədinin fikir rıftəsi qırıldı, məşədi öz-özünə dedi: "Yox, sən də nahəq danışdın, indi sən qırx yaşın var, saqqalına dən düşüb, bəs nə üçün indiyəcən axundlar, mərsiyəxanlar Allahın şəriətin sənə öyrətməyiblər?...Mən ki, əlhəmdülillah, məscidə gedənmə, məhərrəmidə, orucluqda haçan ki, bizim gəmi bargahda bağlanıb, mən məsciddə mıx kibi mıxlanıb oturmuşam; axundların, mərsiyəxanların lap yaxşısına qulaq asmışam, amma heç belə sözlər eşitməmişəm ki, bu gün Sədrəddin bəy buyurdu...".

Sədrəddin bəy deyir ki, "bir vaxt olacaq heç kəs şəriətdən çıxmıyacaq". Sədrəddin bəyin sözləri Məşədi Əsgəri bu qənaətə gətirir ki, "adam gərək şəriətin bilsin". Müəllifin maarifçilik görüşlərində müsəlman ümmətinin şəriətini bilməsi, şəriət qoyan qaydalarla yaşaması vacib şərtə çevrilir. Müəllifə görə, hər bir müsəlmanın maariflənməsi məsələsində ruhani təbəqənin üzərinə böyük bir missiya düşür. Bu missiyanın müəyyən olmasında da müəllif şəriət hökmlərindən çıxış edir. Şəriətdə deyilir: "Əmr bə məruf" (yaxşılığa dəvət) və "nəhy əz munkər" (pislikdən çəkəndirmək) dinin ən böyük vacib əməllərindəndir. Mütəal Allah bu haqda Qurani-Kərimdə buyurur:

"Sizin içərinizdən (insanları) yaxşılığa çağıran, xeyirli işləri görməyi əmr edən və pis əməlləri qadağan edən bir dəstə olmalıdır. Məhz onlardır nicat tapanlar". Qurani-Kərimin və şəriətin verdiyi bu hökmlərin yerinə yetirilməsində ən böyük funksiya, heç şübhəsiz ki, ilk növbədə, ruhani təbəqənin üzərinə düşür.

S.M.Qənizadə məhz yuxarıda göstərilən hökmlərdən çıxış edərək ruhani təbəqəni üzərinə düşən funksiyayı yerinə yetirməyə çağırır. S.M.Qənizadəyə görə, ruhani təbəqə "dinin ən böyük vacib əməlləri" haqqında insanlar arasında təbliğat aparsalar, onlar pis əməllərdən çəkinər, yaxşı, xeyir işlərin ardınca gedərlər. Bu isə o deməkdir ki, vətəndaşlıq düşüncəsinin formalaşmasında dini hökmlərin potensiyası yazıçı tərəfindən yüksək dəyərləndirilir.

S.M.Qənizadənin hekayəsində "oğurluq" anlayışının metaforik məzmunu genişdir. Əgər müəllifin məsələlərə daha çox dini dünyagörüşü prizmasından təfsir verdiyini nəzərə alsaq, "Allah xofu"nda yer alan "oğurluq" məsələsinin məzmununu, ümumiyyətlə, "pis əməllər" mənasında dərk etmək lazımdır.

"Oğurluq" anlayışının bu metaforik məzmunu "Allah xofu"nın birinci hissəsi ilə ikinci hissəsini ideya vəhdətində təsəvvür etməyə imkan verir. Birinci hissədə haqqında daha əhatəli söhbət gedən Hacı Ağarəsulun "pis əməlləri" metaforik məzmununda oğurluq anlamında dərk edilə bilər. Çünki Hacı Ağarəsulun yazıçı tərəfindən pislənən əməllərinin kökündə Məşədi Əsgərin haqqının oğurlanması dayanır. Birinci hissə ilə ikinci hissənin ideya vəhdəti həm əcnəbi oğrunun, həm Məşədi Əsgərin, həm də Hacı Ağarəsulun əməllərinin "pis əməllər" kimi mənalanmasından yaranır.

Müəllif bütövlükdə cəmiyyətin tərbiyəsi, başqa sözlə, milli və dini şüurun formalaşması məsələsini qoyur. O, məsələnin həlli yolunu insanların bir olan Allaha ürkədən etiqadında axtarır. Allaha inam və etiqadın əvvəlcə düşüncədə özünə yer etməsini və sonra da əməli işdə təsdiqini vacib sayır. S.M.Qənizadə Allaha inam və etiqaddan kənarında, onun buyurduqlarına əməl etməkdən kənarında insanın uğurunun heç bir təminatçısını tanımır. Məşədi Əsgərin uşaqlarına son vəsiyyətini xatırlayaq: " - Ürəyinizdə Allah xofu olsun. Vəssalam".

Müəllif insan taleyinin Allah iradəsindən asılılığını qəbul edir. Hər bir insanın öz əməlləri ilə Allahın mərhəmətini qazanacağını, yaxud cəzalanacağını etiqadla çevirmək zərurətinin estetik ifadəsini verir. Hekayədə nisbətən geniş planda təsvir obyektinə çevrilən oğurluq edən əcnəbi, Məşədi Əsgər və Hacı Ağarəsulla bağlı təsvirlərdə Allahın insanın taleyində oynadığı rolun onun düşüncə və əməllərində asılılığı müxtəlif yönərdən bədii təsdiqini tapır.